

УДК 330.111.4

Коляда О.В.

РОЛЬ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті висвітлено та узагальнено роль середнього класу в трансформаційній економіці. Виявлено, що існує ряд соціально-економічних функцій, реалізацію яких забезпечує середній клас.

Ключові слова: середній клас, трансформаційна економіка, білі комірці, інтелектуальний капітал.

Постановка проблеми. Наразі, з метою подолання негативних тенденцій та обґрунтування пріоритетних напрямків соціально-економічних перетворень в Україні, надзвичайно гостро постає питання про необхідність теоретичного дослідження ролі середнього класу в трансформаційній економіці. Досвід країн, що досягли високого рівня економічного розвитку засвідчує, що провідну роль в їхньому розвитку відіграв саме середній клас, місце і роль якого неухильно зростає в трансформаційній економіці. У сучасних розвинених країнах середній клас виступає однією з найхарактерніших ознак рівня соціальної спрямованості ринкової економіки, цивілізованості економічних відносин, що складаються у суспільстві, свідчить про можливості та ступінь реалізації принципу соціальної справедливості, потенційні можливості подальшого розвитку. Він є результатом розвитку економічної свободи та демократії, яку забезпечує капіталістична система господарювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед науковців, що працюють над зазначеною проблемою необхідно виділити І.К. Бондар, Н.П. Бродецьку, З.С. Варналія, Ю.К. Зайцева, Е.М. Лібанову, І. Юхновського

Мета статті. Актуальність дослідження обумовила мету статті, яка полягає у дослідженні ролі середнього класу в трансформаційній економіці.

Викладення основного матеріалу. Дослідження соціально-економічного розвитку як розвинутих країн, так і держав з трансформаційною економікою, у тому числі й пострадянських країн, доводить, що без суттєвого вкладу середнього класу у ВВП кожної країни соціальна структура суспільства не є гармонізованою. Одні з науковців розглядають середній клас як основу соціальної стабільності в суспільстві, інші – як головну рушійну силу реформ, або як те і інше разом. Однак усі сходяться в одному: середній клас – це принципово важливо.

Розглядаючи історичний розвиток країн, які на даний час є світовими лідерами, слід зауважити, що у США масовий середній клас в його наближеному до сучасності розуміння не тільки виник раніше, ніж в інших країнах, але і достатньо давно став предметом дослідження. Так, на початку ХІХ ст. США була переважно аграрною країною. В промисловості як і в сільському господарстві переважали ручна праця, чисельність найманих працівників залишалась незначною, а більша частина промислових виробів завозилась з європейських країн. Але саме в цей період були створені

передумови для стрімкого підйому у всіх сферах життя американського суспільства. Це стало можливо за рахунок зміни заможних класових утворень більш зрілими класовими спільнотами: робітниками, самодіяльними підприємцями, професіоналами. В цей період господарюючі в колоніях натуральні і напівнатуральні відносини почали трансформуватись у відносини купівлі-продажу. Вони створювали систему взаємної залежності між людьми і стали основою спочатку простих, а потім все більш зрілих ринкових і капіталістичних регуляторів [1, с. 52–53].

Промислова революція здійснила технічний переворот, який полягав у створенні і розвитку машинного виробництва, у виготовленні машин за допомогою машин. Головною причиною промислової революції стало зростання ролі знань та появи професіоналів, здатних генерувати інновації. Тим самим було створено технічний спосіб виробництва, який став передумовою розвитку індустріальної епохи та індустріального суспільства. Також серед факторів, які сприяли становленню класової ідентичності та стилю життя в США виступали зміна структури зайнятості, зокрема розвиток малого бізнесу, який сприяв формуванню єдиного стилю життя, концентраційне поселення середнього класу, тощо [2].

Економічне зростання вимагало більше ресурсів, в тому числі трудових як в кількісному виразі, так і в якісному: висококваліфікованих робітників, експертів та менеджерів різних рівнів. Розвиток соціальної інфраструктури, системи освіти та охорони здоров'я відобразилось на чисельності лікарів, вчителів тощо. Всі ці процеси призвели до того, що в суспільстві з'явилась нова масова категорія населення, яку на додаток до ремісників, торговців та інших представників «дрібнобуржуазії» також почали називати «середнім класом».

Зростанню середнього класу сприяла і реалізована економічна і соціальна політика. Так, з 1930-х рр. в США («Новий курс Рузвельта») та з 1950-х рр. в Західній Європі (виникнення «держав суспільного добробуту») змінилась сама модель державної соціально-економічної політики: її пріоритети змістились від допомоги бідним до підтримки середнього класу. У своїй книзі «Кредо ліберала» відомий американський учений, лауреат Нобелівської премії 2008 р. у галузі економіки П. Кругман пише: «Американський післявоєнний середній клас був створений усього за кілька років завдяки політиці адміністрації Ф. Рузвельта, насамперед за рахунок уведеного у воєнний час контролю над заробітною платою» [3, с. 7]. Це було обумовлено прагматичними інтересами. Саме середній клас при підвищенні свого добробуту здатний забезпечити економіку робітниками з високоякісним людським капіталом, а за рахунок зростаючого попиту на товари та послуги стимулюватиме загальне економічне зростання, тим самим зміцнюючи позиції середнього класу в суспільстві.

У період нового технологічного способу перетворення інформації та знань в основні виробничі ресурси істотно змінюється роль людини в економіці і суспільстві. Якщо в індустріальному суспільстві провідна роль належала матеріально-речовим факторами виробництва, а людина була лише працівником, то в постіндустріальній економіці людина, представник середнього класу, відіграє головну роль, оскільки є безпосереднім носієм знань

і вмінь, які стають головною ланкою, визначальним виробничим ресурсом виробничої системи.

Нове становище людини, середнього класу – як носія інтелекту, новий характер економіки знаходять вияв у принципово нових категоріях: інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал тощо.

Інтелектуальний капітал все більше охоплює економіку, стає універсальним критерієм оцінювання економічної діяльності, тому що він здатен відобразити динаміку створення цінностей та найбільш повно охоплює сучасну складну структуру компанії, її матеріальні та нематеріальні активи. Він поєднав інтелектуальну працю та інтелектуальну власність, накопичений досвід, наукові й професійно-технічні знання працівників. Накопичення інтелектуального капіталу супроводжується вдосконаленням умов і механізмів його ефективного використання та посилення впливу на економічний і соціальний розвиток [4, с. 43]. Нова інформаційна економіка дозволила починати ризиковані проекти фактично без початкового капіталу. Більша частина засобів виробництва, яка використовується інтелектуальними робітниками, є сьогодні їх особистою власністю.

Так, наприклад, створення нової моделі французької економіки, її «софтизація», як називають її західні соціологи, полягає в зростанні середніх прошарків. Зростання третичного сектору є об'єктивним свідомством посилення значення середнього класу.

Серед робітників найманої праці, які входять до складу середнього класу Франції, також збільшується роль групи службовців. В збільшенні кількості службовців прямо проявляється вплив науково-технічної революції. Управлінська праця в сучасних умовах здобуває все більшого значення [5, с. 60–62].

Темпи приросту частки в валовому національному продукті США галузей безпосередньо пов'язаних з виробництвом і використанням знань на початку 60-х років становили за різними оцінками в межах 29% до 34,5% після 30 років становили не менше 60%. Відповідні зміни відбулися в структурі зайнятості: якщо в кінці 60-х років інформаційні галузі поглинали приблизно 50% робочої сили то в 80-ті рр. по деяким оцінкам на їх долю в США припадало 70% загальної чисельності в народному господарстві.

Інформація і знання, які розуміються не як субстанція, яка втілена у виробничий процес або у засоби виробництва, а як безпосередня виробнича сила, є важливим фактором сучасної економіки. Галузі, які виробляють знання стають тепер первинним сектором, якій постачає господарство найбільш суттєвим і важливим ресурсом. Сьогодні настав той момент, коли основними ресурсами суспільства стають не праця і капітал, а знання та інформація [6, с. 57–59].

У 80-ті роки інформаційний сектор вперше забезпечив більшу частину створених в економіці розвинутих країн робочих місць. Так, наприклад, на початку XIX ст. в сільському господарстві США було зайнято майже 75 % робочої сили; за півстоліття ця доля скоротилась на одну десяту – до 67 %, а за наступні 100 років знизилась вже в 3,5 рази – до 20 %. Але і це було лише

початком: за останні 40 років доля зайнятих в аграрному секторі США зменшилась ще у вісім разів і складає сьогодні по різних підрахункам від 2,5 до 3%. В результаті з 1994 року статистичні органи США припинили враховувати долю фермерів в складі населення через їх невелику значимість. Подібні процеси розвиваються в більшості європейських країн. У Німеччині з 1960 по 1991 роки доля зайнятих в сільському господарстві зменшилась з 14,0 до 3,4%, у Франції з 23,2 до 5,8%. У добувних галузях, доля яких у валовому національному продукті країн ЄС не перевищує 3%, зайнятість скоротилась на 12% тільки за останні 5 років.

Одночасно відбулися не менш радикальні зміни у складі зайнятих у промисловості. У 70-ті роки в країнах Заходу вперше було відмічено абсолютне скорочення зайнятості в матеріальному виробництві (в Германії – з 1972 року, у Франції – з 1975 року, в США – з кінця 70-х). Якщо у 1900 році співвідношення американців, які виробляли матеріальні блага і послуги, оцінювалось як 63:37, то дев'яносто років потому – уже як 22:78, причому зміни значно прискорились з початку 50-х років, коли почалося скорочення чисельності зайнятості у всіх галузях, які в тому чи іншому ступені можуть бути віднесені до сфери матеріального виробництва. У середині 50-х років на долю сфери послуг проходило 50% валового національного продукту США. До кінця 90-х років цей показник виріс до 73%. У країнах ЄС третинний сектор виробництва виробляє сьогодні 63 % валової національного продукту і забезпечує роботою 62 % загальної кількості зайнятих, в Японії відповідні показники складають 59 і 56 %.

Тенденції, які сформувалися протягом останніх десятиліть, є сьогодні невідворотними. Відомо, що в 70-ті роки в США сервісний сектор забезпечував 89% приросту зайнятості, у 80-ті цей показник досягнув 104, а у 90-ті – 119%. При цьому експерти прогнозують, що в найближчі десять років 25 з 26 утворювальних нетто-робочих місць в США припадуть на сферу послуг [6, с. 58–60].

Слід зазначити, що саме по собі скорочення зайнятості в промисловості не означає зниження ролі і значення матеріальної складової сучасного господарського життя: об'єм благ, які виробляються і споживаються суспільством, не знижується, а зростає. Сучасне виробництво з надлишком забезпечує потреби суспільства як в традиційних, так і принципово нових товарах, споживчий ринок розвинутих країн перенасичений різними продуктами, а промисловість забезпечена необхідними мінеральною і сільськогосподарською сировиною. Матеріальна база сучасного виробництва залишається і буде залишатися фундаментом, на якому відбувається розвиток нових економічних і соціальних процесів [6, с. 61].

У сучасних розвинених країнах середній клас виступає однією з найхарактерніших ознак рівня соціальної спрямованості ринкової економіки, цивілізованості економічних відносин, що складаються у суспільстві, свідчить про можливість та ступінь реалізації принципу соціальної справедливості, потенційні можливості подальшого розвитку. До середнього класу на даний момент відносять приблизно 60–70 % населення розвинених країн світу.

Будучи основною соціальною групою, середній клас розвинених країн виконує дуже важливі економічні та соціальні функції, які виступають основою економічного розвитку і стійкості соціально-економічної системи, а саме: формування платоспроможного попиту населення; відтворювання і накопичення капіталу; інвестування в економіку; постачальник висококваліфікованої робочої сили; соціально-політичний стабілізатор та носій соціал-демократичних принципів; носій національної культури; адміністративно-виконавчий регулятор.

Найчастіше дослідники називають такі дві узагальнені функції: забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності; сприяння суспільному прогресу, тобто модернізації суспільства, розвитку постіндустріального потенціалу суспільства, проведенню соціально-економічних перетворень, ринкових реформ, становленню демократії і громадянського суспільства [7, с. 102].

Виходячи з основних соціальних функцій середнього класу, можна припустити, що середній клас – майже завжди потрібний, хоча сам по собі і недостатній, елемент демократичної політичної системи. Тому наявність середнього класу в країнах з перехідною економікою є важливою для формування ринкової економіки.

Як зазначив В. Геєць: «...середній клас є основоположною соціальною структурою в частині активізації рушійних сил, що зацікавлені у створенні ринкової економіки, яка передбачає наявність в ній соціальної групи, здатної здійснювати самостійну, відповідальну й активну діяльність» [8, с. 6]. З економічної точки зору, середній клас являє собою економічно активне населення, у якого є можливості ефективно працювати і використовувати зароблені кошти на матеріальні блага. Прагнучи самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині, дбаючи про майбутнє, зокрема про старість у представників середнього класу переважає активна життєва позиція. Так, досліджуючи представників середнього класу як мікроекономічного суб'єкта в період трансформаційних перетворень, З.С. Варналій зазначив: «середній клас – це та верства населення, яка від проблем виживання переходить до проблем накопичення» [9, с. 215], що говорить про таке населення, яке не проїдає миттєво всі зароблені кошти, забезпечуючи тим самим формування потенціалу внутрішніх джерел інвестування національної економіки.

Економічна діяльність середнього класу забезпечує задоволення як власних потреб, так і опосередковано – суспільних. Високий платоспроможний попит населення на відповідному внутрішньому ринку породжує пропозицію, тобто спричиняє економічного зростання, збільшення зайнятості тощо. Орієнтація на успіх вимагає постійного самовдосконалення та новацій, які реалізуються через пошук нових можливостей, задовольняючи цим самим нові суспільні потреби, зумовлюючи динамічне суспільне зростання.

Деякі з функцій середнього класу, які традиційно виконують середні класи західних суспільств, вітчизняний середній клас може в повній мірі не виконувати. Як показує історичний досвід, при формуванні біполярної класової структури, демократичний розвиток країни є неможливим і в кризових

ситуація веде до встановлення диктаторських режимів, і саме тому середній клас в цілому розглядається як гарант політичної свободи. Проте не слід ідеалізувати цю функцію, про що нагадує роль середнього класу Німеччини 1930-х рр. у приході до влади А.Гітлера.

Підґрунтям до виконання середнім класом функції політичного стабілізатора та носія соціал-демократичних принципів, є те, що, по-перше, його проміжне, середнє положення всередині матеріально-майнової шкали свідчить про певні успіхи і досягнення людей, що належать до нього. Середній клас є причиною і умовою стабільності високо розвинутих країн, основним спадкоємцем суспільних відносин та носієм всієї системи цінностей. Являючи собою визначену економічну і соціально-політичну медіану суспільства, середній клас націлений зберігати сформований статус-кво, таким чином є основою суспільства, політичної згоди і компромісу. Представники даного класу, як мінімум, зацікавлені в стабільності та збереженні своїх соціальних позицій. По-друге – середній клас в розвинутих країнах в змозі визначити свої цілі і виразити їх політичною мовою. Він формує моральні стандарти суспільства (певним чином ідеологією), оскільки завдяки своїй чисельності домінує у судовій системі, релігійних і політичних організаціях. Для того, щоб середній клас виконував функцію соціального стабілізатора та джерела соціального розвитку, за словами російських науковців [10, с. 56] «...недостатньо його масовості. Важливо, щоб цей клас виконував повний набір політекономічних функцій». В переліку цих функцій вони називають законслухняність та незалежність, усвідомлення ними своїх інтересів і здатність їх відстоювати, передусім через підтримку тих інститутів громадянського суспільства, які інтегрують та захищають ці інтереси на політичному рівні.

Як зазначає З.С. Варналій, середній клас – це «базовий прошарок суспільства, який визначає його соціально-економічний прогрес, на нього спирається економічна система та її політична надбудова, саме цей прошарок визначає характер та рівень виробництва, за ним визначається добробут нації» [9, с. 215].

На думку науковців В. Савчука і Ю. Зайцева специфічне розуміння мотивації до праці суб'єктів середнього класу, прихильність до демократичних принципів, дозволяє їм виступити у ринковій економіці: «...середовищем, яке забезпечує ефективне функціонування, використання та реалізацію економічних і соціальних законів, формування, адекватних вимогам останніх, цілей та інструментів розвитку економіки, є генеруючим джерелом і базою соціального капіталу» [11, с. 28].

Недооцінка ролі людини в суспільстві, її значення як головної рушійної сили розвитку економічної системи і суспільства в цілому є значним прорахунком в економічній діяльності будь-якої країни. Представник середнього класу, з точки зору головної рушійної сили розвитку суспільства, виступає перш за все як її професійний та інтелектуальний капітал. Людина складає єдність з матеріально технічними факторами, тобто виступає частиною продуктивних сил, приводить їх в дію, виступаючи генератором розвитку НТП,

а відповідно економічного і суспільного прогресу. Слід зазначити, що існує між факторами виробництва і розвитком людини, підвищенням її освітнього та професійного рівня, творчого відношення до праці і вдосконаленням уречевлених факторів та технологій виробництва, не просто зв'язок, а причинно-наслідкова залежність. НТП є результатом творчої праці людини.

У культурній сфері середній клас є культурним інтегратором – хранителем і розповсюджувачем цінностей, норм, традицій і законів суспільства. Саме середній клас поставляє кадри чиновників і керівників різного рангу – як для державного апарата, так і для бізнесу. Саморегуляція громадянського суспільства також заснована на активності представників середнього класу. Цю його роль називають функцією адміністративно-виконавчого регулятора. Завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод [12, с. 45–46].

Висновки. Аналіз теоретичних узагальнень свідчить про те, що роль середнього класу в трансформаційній економіці забезпечується через реалізацію певних економічних та соціальних функцій, а саме: представники середнього класу виступають одним з найголовніших економічних донорів будь-якої країни, з точки зору головної рушійної сили розвитку суспільства середній клас, виступає як професійний і інтелектуальний капітал, як генератор НТП, а відповідно економічного і суспільного прогресу, у культурній сфері є культурним інтегратором, реалізує функцію політичного стабілізатора та носія соціал-демократичних принципів, виконує функцію адміністративно-виконавчого регулятора.

Список використаних джерел

1. Социально-экономическая эффективность: опыт США. Роль государства / Отв. ред. В.И.Марцинкевич. – М.: Наука, 1999. – 272 с.
2. Archer M., Blau J. Class Formation in Nineteenth-Century America: The Case of the Middle Class // Annual Review of Sociology. – 1993. – Vol. 19.
3. Krugman P. The Conscience of a Liberal. – N. Y., 2007. – P. 7.
4. Проблемы экономики переходного общества: Сб. науч. трудов ученых России и Украины / Отв. ред. В.М. Геец, Д.С. Львов. – Запорожье: ГУ ЗИГМУ, 2004. – 386 с.
5. Черников Г.П. Экономика Франции: Традиции и новейшие тенденции / Г.П. Черников. – М.: РОССПЭН, 2002. – 416 с.
6. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: учеб. пособ. / В.Л. Иноземцев – М.: Логос, 2000. – 304 с.
7. Социальная стратификация городского населения / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.В. Казаринова, Э.Г. Саровский // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 91–102.

8. Геєць В.М. Фактори і умови формування середнього класу як стабілізуючого ядра суспільного розвитку в Україні / В.М. Геєць // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 6–14.
9. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З.С. Варналій. – К.: Знання, 2005. – 304 с.
10. Симонян Р.Х. Средний класс: социальный мираж или реальность / Р.Х. Симонян // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 55–61.
11. Савчук В. Методологія соціальної стратифікації Й. Шумпетера та природа середнього класу як інститут сучасної економічної системи / В. Савчук, Ю. Зайцев // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 27.
12. Григорьев Л. Средний класс в России на рубеже этапов трансформации / Л. Григорьев, Т. Малева // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 45–61.

Подано до редакції 20 березня 2012 року

Коляда Е.В.

Роль среднего класса в трансформационной экономике

В статье освещена и обобщена роль среднего класса в трансформационной экономике. Выявлено, что существует ряд социально-экономических функций, реализацию которых обеспечивает средний класс.

Ключевые слова: *средний класс, трансформационная экономика, белые воротнички, интеллектуальный капитал.*

Kolyada O.V.

The role of middle class in transformation economy

In the article is lighted up and the generalized role of middle class in a transformation economy. It is discovered that a row of socio-economic functions realization of which is provided by a middle class is.

Keywords: *middle class, transformation economy, white neckwears, intellectual capital.*

Коляда Олена Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки і підприємництва Національного університету державної податкової служби України.